

איורי תנ"ך עבריים מלנינגרד

פורסמו במקורם על-ידי
הברון דוד גינצבורג
ון לדימיר סטאסוב

הקדמה ותיאורים חדשים
מאת בצלאל נרקיס

מוסד ביאליק. מפעלי דפוס בן-צבי - ירושלים

איוורי תנ"ך עבריים מלנינגרד

עיטורים של כתבי־יד עבריים מימי־הביניים
מן הספרייה המלכותית הציבורית בסנט פטרסבורג
כיום אוסף סלטיקוב-שצ'דרין
בספרייה הממלכתית הציבורית בלנינגרד

פורסמו במקורם על־ידי
הברון דוד גינצבורג
וולדימיר סטאסוב

הלוחות בסנט פטרסבורג, 1886
המבוא בברלין, 1905

פקסימיליה של 27 לוחות הצבע הגדולים של הפרסום המקורי
בצירוף הקדמה חדשה ו־25 ציורים נוספים

מאת בצלאל נרקיס

נושא הקתדרה לתולדות האמנות ע"ש ניקולס לנדאו
ומנהל המרכז לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית בירושלים

מוסד ביאליק, מפעלי דפוס בן־צבי – ירושלים תש"ן

פ ת ח ד ב ר

האלבום הגדול שלפנינו, המכיל דוגמאות מתוך תנ"כים מאוירים, פורסם לראשונה על-ידי גינצבורג (Günzburg) וסטאסוב (Stasoff). איננו יודעים בכמה עותקים הודפס הספר המפואר במהדורתו הראשונה, אך נדירותו של הספר כיום היא שעוררה את הרצון לפרסמו מחדש. אומנם ההקדמה הכתובה צרפתית הודפסה כבר שלוש פעמים: על-ידי ס' קאלווארי (S. Calvari) בברלין, בשנת 1905; על-ידי קרל פון הירשמן (Carl von Hirshmann) בלייפציג, בשנת 1919; ושוב בשנת 1920. ואף על-פי-כן אין במספר העותקים הקיים כדי לענות על העניין הגובר שיש בספר בקרב אנשי אוניברסיטאות, חוקרים ואספנים, ובקרב הקהל הרחב המכיר את הספר מתוך שמיעה ונתקל בקשיים מרובים בבואו לרכוש אותו. הדרישה הגדלה והולכת לאלבום או לאטלס – כפי שקרוי הספר במקור הצרפתי – היא שהמריצה את המוציאים-לאור להדפיס פקסימיליה של האלבום המקורי ולהוסיף לה הקדמה חדשה.

בהקדמה החדשה ארבעה פרקים: תולדות המהדורה המקורית ומטרתה; ההיסטוריה של אוסף התנ"כים העבריים המאוירים בלנינגרד; איור כתבי-יד עבריים במזרח והשפעתם על כתבי-יד עבריים באירופה. הפרק הרביעי כולל תיאור מפורט של הלוחות. נוסף עליהם תרגום של המבוא שכתב דוד גינצבורג בשנת 1904 למהדורה המקורית.

בכתיבתה של הקדמה מקיפה זו נעזרתי בעבודתה המסורה של הגב' יעל צירלין, ראש המדור של כתבי-יד עבריים מאוירים באינדקס ירושלים לאמנות יהודית של המרכז לאמנות יהודית, באוניברסיטה העברית בירושלים. אני אסיר-תודה לגב' צירלין וכן לגב' כריסטין אוונס על עריכת הטקסט העברי והאנגלי של ההקדמה. כמו-כן אחראיות השתיים לתרגום הקדמתו של דוד גינצבורג לעברית ולאנגלית.

פרופ' קולט סירט, ראש המרכז הפריסאי של מפעל הפליאוגרפיה של כתבי-יד עבריים מתוארכים מימי הביניים, שחקרה בלנינגרד כמה מכתבי-היד מסרה לי באדיבותה את המפרט הקודיקולוגי של חלק מהם. מידע דומה על כמה מכתבי-היד האחרים נתנה לי באדיבותה הגב' אן-מארי ווייל-גני מן המרכז לניתוח ולטיפול מיכני בתנ"ך ובמסורת הכתיבה שבאוניברסיטת ליון בצרפת.

חלק מכתבי היד של לנינגרד צולמו, והסתייעתי במיקרופילם שלהם שנמצא במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים ובכמה מיקרופילמים המצויים במרכז לחקר ההיסטוריה של הטקסט בפריס.

תודתי נתונה לאחראים וכן לפרופסורים שמואל אחיטוב ומנחם הרן שקראו את הטקסט ותקנו כמה שיבושים, לאורית ורטהיים שהביאה את היצירה לדפוס, ולשרית שלו שערכה את המפתח העברי.

תודה מיוחדת נתונה לפניה שלום, אלמנתו של מורי ורבי פרופסור גרשום שלום ז"ל, שהשאילה באדיבותה את עותק האלבום שהיה בספריית שלום לצורך עשיית פקסימיליה זו וזיכתה בכך את הרבים.

בצלאל נרקיס

הקדמה למהדורה החדשה

א. המהדורה המקורית ומטרתה

הפרסום המקורי של האלבום הוא פרי מאמץ משותף של הברון דוד גינצבורג ושל החוקר ומבקר-האמנות ולדימיר סטאסוב. הברון גינצבורג מציין במבוא שלו שהוגה הרעיון היה סטאסוב, שהתעניין בכתבי-יד מאוירים מזרחיים וסלביים. סטאסוב פרסם מחקרים רבים בנושאים אלו, וזאת נוסף על מאמריו הרבים בנושא האמנות והמוסיקה המודרניות. ולדימיר וסילייביץ סטאסוב (Vladimir Vasilievich Stassoff, 1824–1906) היה בנו של אדריכל ידוע ונמנה על אחת המשפחות המפורסמות בסנט פטרסבורג. לאחר סיימו את לימודי המשפטים בשנות החמישים המוקדמות של המאה הי"ט, הקדיש סטאסוב את חייו לאמנות במובנה הרחב. תחומי התעניינותו בנושא היו מקיפים ביותר הודות לידע האנציקלופדי שרכש בהיסטוריה, באמנות, בארכיאולוגיה, במוסיקולוגיה, בספרות ובאתנוגרפיה. כתיבתו הפורה, בעיקר בתחומי ביקורת האמנות, המוסיקה והספרות, התבססה על עקרונות הפילוסופיה הסוציאלי-דימוקרטית שדובריה היו נ' ג' צ'רניש'בסקי (N. G. Chernyshevsky), א' י' הרסטן (A. I. Herzen) וו' ג' בלינסקי (V. G. Belinski). נאמן לתיאוריה שלהם, טיפח סטאסוב אמנויות שיצרו סגנון ריאליסטי, שהיה עשוי לדבר אל שכבות נרחבות בעם, וזאת בניגוד למודלים התרבותיים הזרים שיובאו על-ידי חצר הצאר.

בשנות השישים של המאה הי"ט הוסיף סטאסוב לעקרונותיו גם את הלאומיות שהיתה אמורה לשמש כלי להשגת מקוריות באמנות הרוסית. בפרסומי טיפח סטאסוב כמה אמנים צעירים שגילה, ולאחר-מכן, בשנת 1871, יצרו את אסכולת האמנות הרוסית הריאליסטית הידועה בכינוי 'משוטטים'. מרק אנטוקולסקי (Mark Antokolski) היה בין ראשוני האמנים שנתגלו על-ידי סטאסוב ושעל-אודותם כתב. בין המפורסמים שבהם נמצאים וסנצוב (Vasnetsov), ורשצ'אגין (Vereshchagin), גה (Ge), קראמסקוי (Kramskoi), פרוב (Perov) ורפין (Repin). במקביל תפש סטאסוב מקום נכבד ביצירתה של אסכולת מלחינים רוסית. בין המלחינים שהתפרסמו בתמיכתו היו גלינקה (Glinka), מוסורגסקי (Musorgsky), בורודין (Borodin) וא' נ' סרוב (A. N. Serov). ההתכתבות המקיפה שניהל עם כמה מן האמנים והמוסיקאים הרוסיים בני-זמנו אפשרה לסטאסוב לפרסם אוסף מכתבים של קראמסקוי, אנטוקולסקי, גלינקה, סרוב ומוסורגסקי. התכתבות זו היוותה רק חלק ממכלול עבודותיו שפורסם עוד בחייו¹.

¹ W. V. Stassoff, *Sobranie sochinenii* (כל כתבי) vols. 1–4, St. Petersburg 1847–1886, 1906 ; מבחר מעבודות אלו שב והתפרסם vols. 1–3, Moscow 1952 (מבחר כתבים) ; *Izbrannye sochineniya* ; ראה גם vol. 24, p. 435 (האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה) Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moscow, 1976 ; E. Valkenier, *Russian Realist Art*, Ann Arbor, Michigan 1977, pp. 56–58. אני אסיר-תודה לגב' מרים ריינר מן המרכז לאמנות יהודית, שתיארה את חייו ופעילותו של ולדימיר סטאסוב וכן את מעורבותו באמנות היהודית המופיעים כאן. ללא ידיעתה האינטנסיבית על המעורבות היהודית באמנות ברוסיה, במחצית השנייה של המאה הי"ט, היתה הקדמה זו לוקה בחסר. השתמשתי בחומר שאותו חקרה והבאתי אותו במראי המקום המופיעים בטקסט ובהערות שמספרן 2, 5–8, 10–13.

ביקוריו הרבים בספריות הגדולות במערב ובארצות-הבלקן הרחיבו את היקף ידיעותיו גם בתחום איור כתבי-יד מן המזרח הקרוב והתיכון וכן ממזרח אירופה וממערבה. אלבום המונומנטלי *L'Ornement slave et oriental*, שפורסם בסנט פטרסבורג ב-1887², מכיל 156 לוחות ובהם דוגמאות מתוך כתבי-יד שנכתבו ועוטרו בבולגריה, בסרביה, בהרצגובינה, במולדביה וברומניה. עוד מכיל האלבום חתך של אסכולות רוסיות, מנובגורוד בצפון עד לרוסטוב במזרח, ומווילנה במערב עד למוסקבה במרכז ולקייב בדרום. סטאסוב עסק גם בכתבי-יד גלגוליטיים, ביזנטיים, יווניים, סוריים, קופטיים, אתיופיים, ארמניים, גרוזיניים וערביים, וזאת לצד כתבי-יד לטיניים מקרואטיה, מבוהמיה, ממורביה ומפולין.

כתבי-יד אלו היו שייכים לאוספים ציבוריים ופרטיים בארצות שונות, ביניהן רוסיה, בולגריה, צ'כוסלובקיה, איטליה (כולל ספריית הוותיקן), צרפת, ספרד, גרמניה ואנגליה. כל כתבי-יד נבדקו על-ידי סטאסוב, ודוגמאות מתוכם הועתקו על-ידי אמנים, תחת פיקוחו. במסעותיו ראה סטאסוב, בוודאי, גם כתבי-יד עבריים מאוירים, ויש לשער כי ידע על קיומם של כתבי-יד כאלה בספרייה הציבורית הקיסרית שבעיר-מולדתו שנרכשו זמן קצר קודם-לכן מאברהם פירקוביץ. סטאסוב, שהתרשם מאופיים הייחודי של האיוורים העבריים, השונים כל-כך מן האיוורים הסלביים, הביזנטיים, הארמניים או הגרוזיניים, מצא אוזן קשבת אצל הברון דוד גינצבורג, חוקר ואוהב אמנות בזכות עצמו, לרעיון לפרסם כתבי-יד יהודיים מקוריים.

דוד גינצבורג (1857–1910), דור רביעי לשושלת ברונים באימפריה הרוסית, היה פילנטרופ, וממנהיגיה של הקהילה היהודית, כמו אביו הוֹרְצֵיוֹס (1833–1909), סבו יוסף-יוסל (1812–1878), ואבי-סבו גבריאל יעקב (1792–1853) לפניו. אולם שלא כאבותיו, היה דוד גינצבורג גם תלמיד-חכם, חוקר שעסק במדעי-המזרח, ידע עברית וערבית, התעניין בספרות ימי הביניים ואף פרסם מאמרים וספרים בנושאים אלו. הוא למד בסנט פטרסבורג ובפריס אצל מלומדים מפורסמים, ביניהם אדולף נויבאוואר (Neubauer) ושניאור זקש (Sachs). כאחד ממקימיה של אגודת "מְקִיצי נְרָדָּמִים", ששמה לה למטרה לפרסם טקסטים עבריים לא-מוכרים, הוא היה קשור קשר הדוק למשה שטיינשניידר (Steinschneider) ולאברהם הרֶפְבִּי (Harkavi), והיה זה אך טבעי עבורו להיתפס לרעיון לפרסם דוגמאות מתוך כתבי-יד מאוירים שיציגו דגמים יהודיים אופייניים.

העיצוב של האלבום ושל עמוד השער נעשה כדוגמת העיצוב של האלבום הסלבי של סטאסוב. פרטים שלוקטו מתוך דפים שונים של כתבי-יד אחד הוצגו בערבוביה וזוהו רק במספרים; ואילו ההסברים מופיעים בנפרד, בפרק העוסק בתיאור הלוחות. כל הפרגמנטים הועתקו ונצבעו על-ידי האמן נְצִיִּיף (Netchaief). שיטה זו של שימוש בפרגמנטים שהועתקו ונצבעו ביד הייתה מקובלת מאוד במאה הי"ט. סידור דומה של לוחות מופיע גם בשני ספרי הפְּלִיאוגְרַפִּיה, הנזכרים על-ידי גינצבורג והמכילים דוגמאות מתוך כתבי-יד עבריים. כאלו הם ספרו של סִילְבֶּסְטֶרֶה (Silvestre)³ מ-1839 וספרו של וֶסְטְווד (Westwood)⁴ מ-1843.

² התפרסם ברוסית ובצרפתית תחת השם *L'Ornement Slave et Oriental d'après monuments anciens et modernes*. Recueilli et étudié par Wladimir Stasoff. Publié avec autorisation de sa Majesté l'empereur Alexandre II, St. Petersburg 1887.

³ סילבסטר, פליאוגרפיה, כרך I, לוחות XXII–XXV. אין ספק, שגינצבורג השתמש בתרגום האנגלי לטקסט שנעשה על-ידי סיר פרנסיס מאדן (Francis Maden), וזאת משום שהוא מזכיר את שנת 1850 כשנת פרסומו של הספר וכן משום שרק בהוצאה זו מוספרו הלוחות.

⁴ וֶסְטְווד, פליאוגרפיה סקרה, לוחות I ו-II.

התוכנית המקורית – כפי שדוד גינצבורג מציין במבוא שכתב – היתה אמורה לכלול כתבי־יד מתוך אוספים ברחבי העולם. בעזרתם של ספרנים מקומיים בדק סטאסוב כתבי־יד עבריים מאוירים בספריות מפורסמות ביותר בפריס, בלונדון, באוקספורד ובמקומות נוספים, במטרה לאסוף חומר להשוואה. ואולם התוכנית המקורית ננטשה, ורק שלושה כתבי־יד, שמקורם בספריות שמחוץ לסנט פטרסבורג, נכללו בספר (לוחות א, ב, ג המופיעים בסוף). "הרעיון שעמד ביסודו של הספר" – דהיינו: להגדיר את מאפייניהם של האיוורים בכתבי־יד עבריים מן המזרח והמערב, לא הובהר דיו במבוא של גינצבורג. הוא רק ציין כי הסגנון היהודי הוגדר על־ידי סטאסוב "כיצירה אחידה מלאת חיים ומקורית, שהפתיעה את האמנים הרוסיים בני תקופתו, שאף עשו בה שימוש".

התעניינותו של סטאסוב באמנות יהודית החלה ב־1870, כאשר פגש בפסל היהודי מרק אנטוקולסקי. הוא כתב על עבודותיו המוקדמות של אנטוקולסקי, כמו 'החייט היהודי' (1864), 'ויכוח תלמודי' (1868) ו'יהודים מותקפים על־ידי האינקביוזיציה' (1863–1869), ותוך כדי כך הבין כי את העקרונות שבהם השתמש ביסודה של אסכולה לאומית רוסית ניתן לאמץ גם ליצירת אסכולה לאומית יהודית, שאותה שאף להקים. סטאסוב ראה בקיומה של אמנות יהודית לאומית תופעה מקבילה לאמנות לאומית של עמים אחרים. הוא החשיב את ההיבט הלאומי באמנות כחיוני לעצם קיומה של זו האחרונה, שכן רק באמצעות ביטוייה של הלאומיות, באמצעות 'הדבר האופייני שעמו נולד האמן' הוא יכול לפתח את ביטוייה של אישיותו.

כארכיאולוג עקב סטאסוב בהתלהבות אחר החפירות שנערכו במזרח־הקרב, ובעיקר אלו שנערכו בארץ־ישראל, שכן הן שימשו עבורו הוכחה לקיומה של אמנות יהודית מאז העת העתיקה. הרעיון להמשכיותה של האמנות היהודית זכה אצלו לתמיכה נוספת באמצעות אוסף היודאיקה המפורסם של שטראוס, שראה בתערוכה העולמית בפריס בשנת 1878. בדיווח שכתב על האוסף, ושהתפרסם ב־*Evreiskaia Biblioteka*⁵, הוא מוכיח את עצם קיומה של אמנות יהודית ופונה בקול קורא אל האמנים היהודיים לנטוש את הנושאים והרעיונות שאינם יהודיים ולהביע את זהותם היהודית בשיבה אל ההיסטוריה שלהם כאל מקור עיקרי לרעיונותיהם.

סטאסוב כתב בהזדמנויות שונות על נושאים יהודיים באמנות ובספרות. בשנים 1873–1878 הוא פרסם סדרת מאמרים שדנו בדימויים של היהודים באמנות האירופאית⁶. יהודי סנט פטרסבורג הגיבו בחום על מאמציו של סטאסוב ובחרו בו כחבר־כבוד באגודה לקידום

W. V. Stasoff, "Posle vseмирnoi vystavki" (אחרי התערוכה העולמית), *Yevreiskaya biblioteka*, vol. 5 (1879), pp. 257–281. תיאורו של סטאסוב העוסק באמנות יהודית ומראייה המקום הנסמכים אליו נכתבו בידי הגב' מרים ריינר; אוספו של שטראוס שוכן כיום במוזיאון קלוני, בפריס. ראה שְׁטֶנְה, שטראוס; וע' שלמון, אוצרות יהודיים מפריס, מאוספי מוזיאון קלוני והקונסיסטואר, מוזיאון ישראל, ירושלים, קיץ תשמ"ב (1982).

⁶ (שבט יהודי ביצירות האמנות, W. Stasoff, 'Yevreiskoie plemia v sozdaniakh evropeiskogo iskusstva', *Yevreiskaya biblioteka*, St. Petersburg, vol. 3 (1873), pp. 263–322; vol. 5 (1875), pp. 34–73; *Sobranie sochinenii*, באותו כתב־עת וב־*Razsvet*, האוספים בכל כתביו, vol. 6 (1878), pp. 49–64; vols. 1–4, St. Petersburg, 1847–1886, 1906) הוא מוסיף ודן בנושאים מעין אלו, ביניהם הקמתו של מוזיאון יהודי (1879); יהדות באירופה; תרגומו לרוסית של הספר 'נתן החכם' ללסינג (1875), שרה ברנהארדט כשחקנית יהודיה; הסוחר מוונציה (1904) וכד'. ראה I. Ginzburg, in *Yevreiskaya Entsiklopediya* (האנציקלופדיה היהודית) St. Petersburg, vol. XIV, p. 561.

התרבות בין היהודים. ב־1871 הוא נבחר כחבר בוועדה הממונה על בניית בית־הכנסת החדש בבירה. שנה לאחר־מכן פרסם סטאסוב מאמר על הקמתו של בית־הכנסת החדש, ובו קרא לאנשי הקהילה לשוות למבנה סגנון מוסלמי, כפי שעשו הקהילות היהודיות בלייפציג, בליון וברלין, ושאותו החשיב כהולם ביותר את מוצאם "המזרחי והשמי" של היהודים.⁷ פרסום האלבום שלפנינו היווה אפוא עבור סטאסוב הוכחה נוספת לקיומה של אמנות יהודית. אחרי מותו כתב הברון דוד גינצבורג מאמר מלא הערכה לסטאסוב תחת הכותרת "סטאסוב ואמנות יהודית" (Stasov i yevreiskoe iskusstvo), שוכלל באוסף מאמרים אשר התפרסם לזכרו.⁸

על מנת להבין את אופיו של האלבום יש לזכור כי בשנות השמונים של המאה הי"ט (ואפילו ב־1904, כשגינצבורג כתב את ההקדמה), מחקר כתבי־היד העבריים המצוירים היה עדיין בחיתוליו, והידע בנושא – מועט. מעמוד השער של האלבום, שנעשה ב־1886, אנו למדים כי הכוונה היתה שסטאסוב יכתוב את ההקדמה האמנותית, וגינצבורג – את ההקדמה הארכיאולוגית.⁹ אולם עד יומו האחרון, בשנת 1906, לא כתב סטאסוב את חלקו בהקדמה. גינצבורג מציין, כי "הפחד להופיע בפני הציבור לא מוכן ועם ידע לא מבוסס דיו, הוא שגרם לכך שהאלבום יתפרסם באיחור של כעשרים שנה". בראשיתה של ההקדמה הוא מתנצל על שחלף כמעט דור שלם מאז שהוכן עמוד השער, ב־1886, ועד לפרסומו של האלבום בשנת 1905. הוא רואה את עצמו אחראי ל"שנים האבודות". אך היו גם "פורענויות כלליות, תהפוכות גורל, שכול אכזרי ואסונות בכל שלב שזרעו אבני־נגף לאורך שביל חיי". Habent sua fata libelli ('לספרים גורל משלהם') – הוא מקונן, ותוצאת הדבר היא כי "אנו מציגים עכשיו רק חלק מעבודתנו".

על הקשיים האישיים שגרמו בוודאי לדחיית פרסומו של האלבום, נוספו קשיים שנכפו על ידי השלטונות, שתמכו בגלוי באנטישמיות פוליטית ותרבותית. הספר שאמור היה לצאת לאור בסנט פטרסבורג, יצא בברלין באיחור של כמה שנים. באותה תקופה גם דחו השלטונות את מתן ההיתר לבניית "בית הכנסת הכוראלי החדש"¹⁰. בעובדות אלו יש הסבר נוסף להצטדקותו הזהירה של דוד גינצבורג על האיחור בפרסום.

כאשר כתב דוד גינצבורג את ההקדמה, בשנת 1904, הוא כבר הכיר כמה מכתבי־היד המאוירים שפורסמו בדרכים אחרות. הגדת סְרִיבּוֹ (Haggadah von Sarajevo), שהוא מזכיר, פורסמה בווינה ב־1898 יחד עם מספר רב של דפים שלמים (בניגוד לפרגמנטים) מתוך מגוון כתבי־יד עבריים שנכתבו בספרד, באיטליה ובגרמניה, לצד ציורי עמוד שלם מתוך הגדת סרייבו עצמה. מאמרו של דוד קאופמן, שצורף לכרך ההקדמה של הגדת סרייבו, היה יכול לעזור לגינצבורג לאפיין טוב יותר את איורי כתבי־היד העבריים. גינצבורג מתח ביקורת גם על משה גָסְטֶר (M. Gaster) על שלא עסק ב"שאלה המעסיקה אותנו", כאשר פרסם בשנת 1901 את "כתבי־היד הנפלאים, או ליתר דיוק: פרגמנטים [של תנ"כים

⁷ (על הקמתו של בית־הכנסת בסנט פטרסבורג) W. V. Stasoff, 'Po povodu postroiki sinagogi v St. Petersburg', *Yevreiskaia biblioteka* vol. 2 (1872), pp. 453–473.

⁸ (אוסף דברים הראויים להיזכר על ו' ו' סטאסוב) St. Petersburg, *Sbornik vospominanii o W. V. Stasove*, St. Petersburg, 1907.

⁹ במעוינים שמימין: Texte archéologique par le Baron David Gunzburg; Texte artistique et historique par Wladimir Stasoff. כמדין מופיע בעמוד־השער, במעוין שמתחת למורה: 'Expedition Impériale pour la confection des papiers de l'état, S, Petersburg, 5646, 1886'.

¹⁰ תוכנן כבר ב־1869, אך הוקם רק בשנת 1893. ראה R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogues*, Philadelphia 1964, pp. 208–209.

מאורים], שהצליח להעשיר בהם את אוספו הנפלא", אולם לא הרחיב את הדיון בנושא בהקדמתו. הוא מבטיח כי "תינתן לנו ההזדמנות להשוות פרגמנטים אלו עם כתבי-היד שעליהם מבוסס מחקרנו, ונצליח לבחון ביסודיות את ההנחות שהעלה מר גסטר ואשר מאמתות, אם כי רק בחלקן, את סברותינו. בכמה נקודות נאלץ לחלוק עליו, ובאחרות – להצביע על תחום רחב יותר למחקריו". לרוע המזל תקווה זו לא באה לכלל ביטוי במבוא שכתב גינצבורג. הוא גם לא שינה את השיטה של הרכבת הלוחות מפרטים מקוטעים, אם כי באותו זמן כבר עמדו לרשותו דוגמאות מרשימות של דפים שלמים מתוך התנ"כים המזרח-תיכוניים שפורסמו עלידי משה גסטר, רבה הראשי של לונדון באותה תקופה, שאוסף כתבי-היד שלו נמצא כיום ברובו בספרייה הבריטית. אלא שבאותו שלב כל הלוחות של האלבום היו מוכנים וייתכן אפילו שהיו כבר בשלב של הדפסה, וחבל היה להשליכם ולהתחיל מחדש את התהליך המורכב של ההדפסה.

העתקי האיוורים נעשו עלידי האדריכלים א' פ' רופט (I. P. Ropot), פ' ג' ברוֹנְשְׁטַם (P. G. Bernshtam) ותלמידו של רפין, הצייר א' י' פֶּרְלֶמַן (O. Ya. Perelman).¹¹ עמוד השער, שצויר עלידי האדריכל והאמן איבן פֶּבְלוֹבִיץ רופט-פֶּטְרוֹב (Ivan Pavlovitch Ropot), תוכנן כקומפוזיציה דמיונית, המורכבת מאלמנטים שרובם הופיעו באלבום.

האותיות הלטיניות והקיריליות שבעמוד השער עוצבו עלידי רופט כך שייראו כאותיות עבריות. המנורה המופיעה בשער האלבום והנוכרת בהקדמתו של גינצבורג, עוצבה על-פי דגם מנורה בת שבעה קנים שהוצבה בבית-הכנסת בשנת 1888 לזכר תאונת-הרכבת בבורקי (Borki). באמצעותה רצתה הקהילה היהודית בסנט פטרסבורג להודות על נס הצלתם של הצאר, אלכסנדר השלישי ובני-משפחתו, שנסעו גם הם באותה רכבת.¹² אלמנטים נוספים בעמוד השער כוללים את מגילת אסתר בנרתיקה, הנמצאת בתחתית העמוד, הדומה אולי למגילה שניתנה במתנה לפסל מרק אנטוקולסקי ואשר נזכרת בהקדמתו של דוד גינצבורג. בהלווייתו המפוארת של אנטוקולסקי, שהתקיימה בסנט פטרסבורג ב־1902, עיטרו הדפים המאורים של האלבום יחד עם דפים חדשים את העמודים והקירות של בית-הכנסת הקוראלי החדש ושל בית-הכנסת שבבית-הקברות היהודי, שבו התקיימה תפילת-האשכבה.¹³

איבן רופט היה הפסבדונים של איבן פטרוב נציג נלהב של אסכולת האדריכלות הלאומית הרוסית, שניסה להחיות את האדריכלות של המאה הי"ז, התקופה שקדמה לשלטונו של פטר הגדול. אדריכלות זו, לצד אדריכלות-עץ עממית מהמאה הי"ט, נחשבו כמאפיינות את האיכויות הלאומיות.¹⁴ גישה זו היתה קרובה לרעיונותיו של סטאסוב,

¹¹ ראה Novosti, 6 July, 1902, כפי שנוכר אצל ו' ו' סטאסוב (עורך): Mark Matveyevich Antokolsky, ego zhizn, pisma i staty (מארק מֶטְבֵּיבִיץ' אנטוקולסקי, חייו, מכתבים ומאמרים), St. Petersburg, Moscow, 1905, pp. L-LVI.

¹² S. Dubnov, History of the Jews in Russia and Poland, Philadelphia, 1918 vol. II, p. 378. ¹³ ב־1905 החליטה הקהילה היהודית בסנט פטרסבורג להוסיף לבית-הכנסת הקוראלי שער מסורג שעיצבו יתבסס על האלבום. דגם הפרח בן ארבעה עלים (quatrefoil) הגמלון והמגן דוד שעל השער הועתקו ישירות מעמודי-השער של האלבום. שער בית-הכנסת עוצב גם הוא עלידי האדריכל איבן רופט. Iliya Ginzburg, "Ograda u khoralni sinagogi V S. Peterburg", Novyi Voskhod, vol. X, (1910), pp. 25-26 (שער בית-הכנסת הקוראלי בסנט פטרסבורג).

¹⁴ I. Grabar (ed.), Istoriya russkogo iskusstva (ההיסטוריה של האמנות הרוסית), Moscow 1965, vol. IX, Book 2, pp. 268-270.

שדאג לעורר ברופט את העניין באמנות היהודית הלאומית. כאדריכל מיקד רופט-פטרוב את התעניינותו בשימוש במוטיבים מסורתיים במבנים מודרניים והתפרסם בתחום זה לאחר שתכנן את הביתן הרוסי בתערוכה העולמית בפריס בשנת 1878. גינצבורג, שהיה מעוניין ביצירת אמנות יהודית מודרנית, המבוססת על אלמנטים מסורתיים, היה גאה בוודאי בהזדמנות להעסיק את רופט.

מעניינת העובדה כי בעמוד השער מופיע שמו של הורציוס גינצבורג, אביו של דוד, כמוציא-לאור של האלבום¹⁵. הורציוס גינצבורג היה בן 53 בשנת 1886, כאשר האלבום היה אמור להופיע, בעוד שדוד היה רק בן 29. היה זה אך טבעי ששמו של האב, המנהיג הפעלתן של הקהילה היהודית בסנט פטרסבורג, הוא שיופיע בעמוד השער. דוד נבחר לתפקיד ראש הקהילה רק לאחר מותו של אביו בשנת 1909, למשך השנה שנותרה עד למותו-שלו, ב־1910.

'ההקדמה הארכיאולוגית' שכתב דוד גינצבורג כוללת בעיקר את סיפורו של אברהם פִּיקוֹבִיץ, את סיפור אוספי התנ"כים שהיו ברשותו ואת רכישתם על-ידי הספרייה הציבורית הקיסרית. חלקה האחרון של ההקדמה הוא תיאור של הלוחות וזיהוי של כל אחד מן הפרטים שבהם. בחלק זה יש טעויות חמורות שגם כיום לא ניתן להבהירן בלא לבדוק ולחקור את כתבי-היד שבלנינגרד – זכות שהוענקה עד כה רק לחוקרים מעטים, שעמיהם, לצערי, אינני נמנה. רק לאחרונה נתאפשר לי לזהות את מספריהם של כתבי-היד שבהקדמה של גינצבורג שאינם מופיעים בקטלוג שפורסם על-ידי הרכבי וְשֵׁטְרָאק בלייפציג 1875.

ב. אוסף התנ"כים העבריים בלנינגרד

מתמיהה העובדה כי אפילו כיום, למעלה ממאה־עשר שנים לאחר מותו של אברהם פירקוביץ, מוגבלות עדיין ידיעותינו על המטרות שעמדו לפניו, על הדרכים שבאמצעותן רכש את אוסף כתבי־היד שלו, ועל כי טרם נערך מחקר מקיף ושיטתי אודותיהם¹. אפילו התנ"כים, גולת־הכותרת של אוספיו הגדולים, לא נחקרו יסודיות – לא על־ידי חוקרים רוסיים ולא על־ידי חוקרים זרים – אם כי מחקר מעין זה היה עשוי לקרב אותנו לפתרון שאלת 'הטקסט המהימן' (textus receptus) של התנ"ך.

כיום ידוע כי בניגוד להצהרותיו החוזרות ונשנות של פירקוביץ בספר־הזכרונות שלו, 'אבני זכרון'², שעיקר מטרתו היתה לאסוף מסמכים הקשורים להיסטוריה של הקהילה הקראית בקרים, אוספו החשוב ביותר כולל פרגמנטים של טקסטים תנ"כיים מן המזרח־הקרב – קראיים ורבניים כאחד.

האוסף הראשון שמכר פירקוביץ לספרייה הציבורית הקיסרית באוקטובר 1862, ואשר תמורתו קיבל 25 אלף רובלים, היה מורכב משני חלקים וכלל רק 118 ספרי תנ"ך ו־82 מגילות של התורה³, לצד 830 כתבי־יד נוספים, הכתובים ברובם עברית⁴. אוספו השני, שנמכר ב־1876, שנתיים לאחר מותו, מחולק גם הוא לשניים. החלק הראשון כולל 4,933 כתבי־יד עבריים ו־1,253 כתבי־יד ששפתם ערבית והם כתובים באותיות עבריות. החלק השני מורכב מ־1,042 עבריים המכילים טקסטים שאינם תנ"כיים, 159 מגילות תורה, 1,582 כתבי־יד של התנ"ך, כתובים על קלף, 725 כתבי־יד כתובים על נייר⁵. אוסף זה כולל גם את מסמכיו האישיים של פירקוביץ, וכן העתקים של כתובות על מצבות־קבורה שעשה בקרים, אולם לא נכללים בו כתבי־היד השומרוניים הרבים שנרכשו ממנו בנפרד ב־1870⁶.

אוספו של אברהם פירקוביץ, הכולל 9,471 כתבי־יד ופרגמנטים עבריים, הוא ללא ספק האוסף הפרטי הגדול ביותר במאות הי"ט והכ'. הוא עולה בגודלו על האוספים הציבוריים בספרייה הבריטית בלונדון ובספריית הבודליאנה באוקספורד. אולם איננו מתחרה באוסף העצום של הגניזה מפוסטאט, שבספריית האוניברסיטה בקיימברידג, הכולל למעלה ממאה אלף פרגמנטים, אשר נרכשו בסוף המאה הי"ט.

¹ זיסמן, פירקוביץ, עמ' 194–196.

² פירקוביץ, אבני זכרון, בעיקר סעיפים 14–27.

³ הרכבי, קטלוג.

⁴ אלו קוטלגו על־ידי שטראק, תנ"ך; סטרקובה, כתבי־יד, עמ' 109. מאמר זה תורגם מרוסית על־ידי מישל גארל מתוך *Pis'mennye Pamjatniki Vostoka*, 1970, Moscow 1974, pp. 165–192. אני אסיר־תודה למר גארל, האחראי על כתבי־היד העבריים והמזרחיים בספרייה הלאומית בפריס, שהסב את תשומת־לבי למאמר זה.

⁵ קאהלה, גניזה, עמ' 5. קאהלה ידע על קיומם של 344 כתבי־יד שאינם תנ"כים; סטרקובה, כתבי־יד, עמ' 111, מציינת קיומם של 1024 כתבי־יד בחלק זה.

⁶ קטלוג של החומשים הוכן על־ידי הרכבי בשנת 1874 וטרם פורסם. ראה קאהלה, גניזה, עמ' 6; סטרקובה, כתבי־יד, עמ' 109.

מבחינה מספרית 161 כתבי־היד של התנ"ך המופיעים בקטלוג הספרייה הבריתית⁷ ו־146 התנ"כים שבספריית הבודליאנה⁸ אינם משתווים ל־2,425 כתבי־היד והפרגמנטים של התנ"ך שבשני אוספיו של פירקוביץ, אלא שאלו הראשונים, שלא ככתבי־היד של פירקוביץ, נחקרו ביסודיות ואילו לכתבי־היד בלנינגרד הגישה מוגבלת. רק אחד מהם, תנ"ך שלם משנת 1010 לספירה, שנעשה בפוסטאט, הידוע בכינויו "תנ"ך לנינגרד" (כת"י Firk. Bibl. II. B. 19a, לוחות VII, VII * באלבום), נחקר בהרחבה. על תנ"ך זה התבססו ר' קיטל (R. Kittel) ופ' קאהלה (P. Kahle)⁹ כאשר ההדירו את ה־Biblia Hebraica, הגרסה העברית המדעית הידועה ביותר של התנ"ך. קאהלה בחר בכתב־יד זה, שכן הורשה לחקור אותו, בעוד שנמנעה ממנו גישה לתנ"ך השלם האחר, שנחשב כקדום במאה שנה מתנ"ך לנינגרד, הלוא הוא כתר ארם־צובא. הכתר היה בבעלותה של הקהילה היהודית בחאלב שבסוריה, ונערץ באותה תקופה במידה כזו, שלחוקרים לא אופשרה גישה אליו.

לאחר־מכן נפגע כתר ארם־צובא בשריפה, וחלקים ממנו נגנבו בזמן הפוגרום שנערך ביהודי סוריה, ב־1948, כתגובה על הקמתה של מדינת ישראל. כתר ארם־צובא הפגוע הגיע בסופו של דבר לישראל. הוא שייך כיום למכון בן־צבי ולפני שנים מספר פורסם כפקסימיליה¹⁰. פרסומו עורר ויכוח אקדמי ומחלוקת קשה בין החוקרים באשר לשאלה האם זהו אמנם התנ"ך השלם המוקדם ביותר שנבדק והוגה על־ידי הסופר והמסורן המפורסם בן המאה העשירית, אהרון בן משה בן אשר¹¹. ויכוחים אקדמיים אלו¹² מזכירים ויכוחים דומים שנתעוררו בעקבות תגליותיו של פירקוביץ, הקראי, לפני כמאה שנים¹³, ובמידה מסוימת יש בהם חזרה על המחלוקות בנוות למעלה מאלף שנים בין הקראים ובין הרבנים, שאולי היתה מעורבת בהן אותה משפחת סופרים, משפחת בן אשר¹⁴. הגורם למחלוקת מצוי בעובדה כי על־אף שספרי התנ"ך הועתקו על־ידי סופרים שונים בימיקדם, לא שרדו בידינו טקסטים מקוריים של התנ"ך מן התקופה העתיקה. הגרסאות השונות, המצויות בידינו, הן תוצאה של דורות רבים של סופרים ששגו בוודאי בכתיבה, בעריכת הפרשות הפתוחות והסתומות בתוך הטקסט, ובעיקר בציון הטעמים, המהווים חלק מטקסט המסורה של התנ"ך, שבמשך דורות רבים הועבר בעל־פה מסופר לתלמידו,

⁷ מרגוליות, כרך I, 1899. אוסף גסטר שנתוסף לספרייה כולל כ־3,000 כתבי־יד שלא קוטלגו. כרבע מהם הם כתבי־יד של התנ"ך.

⁸ גיבאואר, בודליאנה I; קאהלה, גניזה, עמ' 5. אוסף הגניזה של הבודליאנה קוטלג על־ידי א' א' קאוליי (A. E. Cowley) בכרך II, אוקספורד, 1906, ומכיל 23 פרגמנטים של התנ"ך.

⁹ ראה 'Prolegomena' ב־Biblia Hebraica Stuttgartensia, מהדורה ראשונה, בעריכתם של ר' קיטל (R. Kittel) ופ' קאהלה, שטוטגרט, 1929; מהדורה פקסימילית של כתב־היד הופיעה בירושלים, 1971, עם הקדמה כתובה על־ידי ד' ש' לוינגר.

¹⁰ כתר ארם־צובא, I פקסימיליה, II הקדמה על־ידי ה' מ' גושן־גוטשטיין, ירושלים 1976; שמוש, הכתר. על הבדלי הנקוד והגניזה בהשוואה בין תנ"ך ארם צובא לבין 29 כתבי יד שונים של התנ"ך, ראה ייבין, ארם צובה; על הבדלי הנוסח, הנקוד, הטעמים, הכתיב וצורת הכתיבה שבין תנ"ך לנינגרד וכתר ארם צובא, ראה ברויאר, ארם צובה.

¹¹ על החוקרים המחזיקים בדעה כי אהרון בן אשר אמנם תיקן את כתר ארם־צובא, ראה בן צבי, כתר התורה, עמ' א-ט; גושן־גוטשטיין, אותנטיות, עמ' י-לז; לוינגר, כת"י חלב, עמ' לח-פב. להתייחסות קצרה ופופולרית לקבוצה זו ראה גושן־גוטשטיין, כתר ארם־צובא, עמ' 145-162.

¹² על המתנגדים העיקריים ראה טייכר, בן אשר, עמ' 17-25; דותן, תרביץ לד, עמ' 136-155; אלוני, רמב"ם, עמ' 348-370.

¹³ הרבני, קרים; שטראק, פירקוביץ; פירקוביץ, אברהם, אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים 1971, VI, עמודות 1305-1306; אלוני, רמב"ם, עמ' 359-364.

¹⁴ דותן, סיני, עמ' 280-312; דותן, בן אשר; ויסמן, קודקס אלפנוזיס, עמ' 531-551.

שלעתים היה גם בנו. משיקולים של נוחות חולקה המסורה לשני טיפוסים: המסורה הקטנה העוסקת בכללי הקרי והכתיב וכן מפרטת רשימה של מלים יחידאיות בתנ"ך; והמסורה הגדולה הכוללת לקסיקון גדול של מלים נרדפות, רשימת פרשות, אותיות גדולות וקטנות, גרסאות שונות של הטקסט, מספר הפסוקים בכל ספר וכללי דקדוק שונים. ברבות השנים היה הכרח להעלות על הכתב את המערכת המורכבת של המסורה. התהליך נמשך כנראה לאורך המאות השמינית והתשיעית, וזאת לא רק משום ריבוי של מסורות מנוגדות, אלא גם כתוצאה מן המחלוקת הקראית. אסכולות המסורה היריבות, כמו אלו של משפחות הסופרים בן אשר ובן נפתלי¹⁵, המשיכו להתקיים, זו בצד זו, כחלק ממערכת המסורה בתנ"כים שהועתקו בחצי-האי האירי, עד לגירוש ספרד ב-1492.

הקראים, או "כת בעלי מקרא", דחו את סמכות התורה הרבנית שבעל-פה, כפי שבאה לכלל ביטוי במשנה ובתלמוד וקיבלו על עצמם רק את החוקים של התנ"ך ככתבם וכלשונם. קיומם של הקראים ככת מאורגנת ידוע רק מהמאה השמינית. הכת קמה – על-פי הסבר היהודים הרבניים, מתנגדיהם – כאשר רבני בבל לא אישרו את בחירתו של ענון בן דוד כראש-גולה בבבל, והוא, בתגובה לכך, סירב לקיים את התורה שבעל-פה. ייתכן כי ראשיתה של הכת מוקדמת יותר, אולי אפילו בסוף התקופה העתיקה אלא שאז כונתה בשם אחר. מכל-מקום, הכת צברה כוח במזרח, התפשטה לארץ-ישראל ולמצרים, ובכמה מקומות התחזקה עד שהיוותה איום על היהדות הרבנית.

תוך כדי חיפוש בתנ"ך אחר המצוות והחוקים שיתאימו לנוהגם, הכלל "חפישו באורייתא שפיר" הפך לסממת הכת. הקראים, כמו כמה רבנים בני התקופה העתיקה שעסקו במיסטיקה, ייחסו חשיבות גדולה לכל תו ותג במקרא, ולכן היו זקוקים לטקסט שיהיה מדויק מאוד. הסברה שמשפחת הסופרים בן אשר היתה קראית איננה מפתיעה. "אשר המלמד הזקן" התיישב בטבריה, קרוב לוודאי במחצית השנייה של המאה השמינית, וייסד שם את אסכולת הסופרים של המשפחה. לא שרדו בידינו כיום כתבי-יד שנכתבו על-ידו¹⁶, על-ידי בנו, נחמיה בן אשר, או על-ידי נכדו, אשר בן נחמיה. כתב-היד הראשון של אחד מבני משפחת בן אשר ששרד בידינו הוא ספר נביאים, שנכתב בטבריה, בשנת 895, על-ידי בן נכדו של "המלמד הזקן", משה בן אשר – כפי שהקולופון (חתימת הסופר) מציין בעמוד 575. כתב-יד זה נמצא כיום בבית-הכנסת הקראי בקהיר. על-פי כתובת ההקדשה, נכתב הספר עבור יעבץ בן שלמה הבבלי ואם כי יעבץ הקדישו לעדת הקראים בירושלים – נשמר הספר בביתו (עמ' 572 ו-584). לאחר-מכן ניתן הספר על-ידי דוד בן יפת מאלכסנדריה לבית-הכנסת הקראי בקהיר (עמ' 571), ושם תוקן בשנת 1684 (עמ' 584)¹⁷.

אמנם ייתכן כי משה בן אשר היה יהודי רבני שכתב ספר תנ"ך עבור הקראים, אולם ביטויי העידוד הקראיים הרבים (כגון "דָּרְשׁוּ אֶת ה' כָּל") המשולבים בטקסט, שנכתבו על-ידי הסופר המקורי¹⁸, יש בהם כדי לחזק את הטענה כי משה בן אשר היה קראי, אלא-אם כן לא היה כלל סופרו של ספר זה שבקהיר¹⁹.

¹⁵ ליפשיץ, כיתאב, עמ' 1-58; ליפשיץ, טקסט המקרא.

¹⁶ כתובת המכירה בעמ' 235v של חומש נתנאל, לנינגרד, הספרייה הממלכתית הציבורית, כת"י Firk. Hebr. II. B. B. 10 שבאוסף פירקוביץ, הטוענת כי הספר נכתב על-ידי 'אבי מר' ורב' אשר המלמד הסופר הזקן' עשויה להיות אחד מזיופיו של פירקוביץ. ראה להלן, תיאור כתב-היד, לוח 1, VIII-23.

¹⁷ אברין, בן אשר, עמ' 11-14, 244-253; קאהלה, גניזה.

¹⁸ 'בקשו את ה' בהמצאו, דרשו את ה' כל'.

¹⁹ הועלתה ההשערה כי ספר הנביאים מקהיר לא נכתב על-ידי משה בן אשר, אלא על-ידי סופר אחר, בן תקופה מאוחרת יותר, שהעתיק את הקולופון של בן אשר מתוך כתב-יד מקורי; וכי כתובת-ההקדשה ליעבץ

כתר ארם-צובא ותנ"ך לנינגרד, שני התנ"כים השלמים המתחרים ביניהם כיום על התואר "הטקסט המהימן", קשורים – על-פי אחת הדעות – למשפחת הסופרים בן אשר. יש הטוענים כי שניהם מתבססים על המסורה הביקורתית המפורטת של אהרון בן משה בן אשר, בנו של סופר ספר הנביאים מקהיר. אהרון בן אשר, האחרון והמפורסם שבין המסורנים בני משפחת אשר, נחשב כמי שכתב חיבור דקדוקי על הטעמים וחשיבותם בפרשנות המקרא, המכונה "דקדוקי הטעמים"²⁰. תנ"ך לנינגרד הועתק בשלימותו על-ידי שמואל בן יעקב עבור מבורך בן יוסף בן נתנאל, הידוע בכינויו בן אזדאד מפוסטאט. כתיבתו הושלמה בחודש סיון של שנת 4770 (מאי-יוני, 1010 לספירה)²¹. באחד מדפי השטיח הרבים המעטרים את הספר צוין, כי "שמואל בן יעקב כתב ונקד ומסר את המחזור הזה שלמק' [רא] מן הספרים המוגהים והמבואר' [ים] אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בגן עדן. והוא מוגה באר היטב" (עמ' 479). בכך עדיין אין כדי להבטיח כי המסירה והניקוד שבתנ"ך לנינגרד הם אמנם מהימנים לחלוטין ועוקבים במדויק אחר הטקסט של אהרון בן אשר. ואמנם, יש מבין החוקרים המחזיקים בדעה כי הטקסט והניקוד הועתקו מתוך מקור לא-מזוהה, השייך למסורת שונה, ורק לאחר-מכן תוקנו בחלקם על-פי מסורת אהרון בן אשר²². בכתר ארם-צובא הפגוע חסרים חלקים בראשיתו ובסופו של הספר. הוא מתחיל בספר דברים כח, יז ומסתיים בשיר-השירים ג, יא. חסרים בו אפוא רוב חמשת חומשי התורה, מגילות קהלת, איכה ואסתר וספרי דניאל ועזרא וכן מספר דפים מירמיהו, תרי"עשר, דברי הימים ב' ותהילים²³. גם בהיותו שלם, כתר ארם-צובא היה חסר קולופון. כתובת ההקדשה שנוספה לו במאה ה"א מציינת, כי "זה המצחף (=ספר כרוך של דפים בניגוד למגילה) השלם של כ"ד ספרים שכתב אותו מרנא ורבנא שלמה הנודע בן בויאעא הסופר המהיר ... נקד ומסר אותו באר היטב המלמד הגדול החכם הנבון ... מר רב אהרן בן מר רב אשר ... הקדיש אותו השר הגדול האדיר האביר ... ממדינת בצרה בן מר רב שמחה בן מר סעדיה בן מר רב אפרים רוח ה' תניחם לירושלים עיר הקודש על זרע ישראל קהלת יעקב עדת ישורון בעלי המדע סגולת החכמים השוכנים בהר ציון ..."²⁴. הסופר שלמה בן בויאעא מוכר מן הקולופון בחומש שהעתיק במצרים, בנובמבר שנת 929 לספירה. כתב-היד נמצא כיום בספרייה הציבורית בלינגרד, והוא מכונה חומש לנינגרד הראשון²⁵. ואולם הכתב

נוספה אחר-כך. ראה טייכר, בן אשר, עמ' 17-25 (הערה 12); אך ראה גם אברין, בן אשר (הערה 17), עמ' 11, המפריכה את השערתו. יש עדיין כמה ספקות באשר לקולופון של משה בן אשר. הקושי טמון בכך, שהקולופון מתייחס לתנ"ך שלם, אולם מופיע בסוף נביאים במקום אחרי כתובים; וכי ההקדשה ליעבץ איננה קשורה לקולופון, שהוא יחידה שלמה בפני עצמה, אלא מופיעה בצדו האחורי של דף הקולופון, אם כי ברור שנעשתה על-ידי אותה היד.

²⁰ ממוקם בסופו של תנ"ך לנינגרד. ראה בער ושטראק, דקדוקי הטעמים; דותן, ספר דקדוקי הטעמים.
²¹ לנינגרד, הספרייה הממלכתית הציבורית, אוסף פירקוביץ, כת"י Hebr. II. B. 19a. ראה לוינגר, הקדמה לתנ"ך לנינגרד. לביבליוגרפיה נוספת ראה לעיל, הערה 9, וכן התיאור ללוחות VII ו-VII* בפרק ד' שלהלן.
²² לוינגר, בית מקרא, נב, עמ' 76-84.

²³ סדר הספרים מנוגד לזה שנקבע בתלמוד הבבלי, מסכת בבא בתרא, יד, עב. ראה בן צבי, כתר התורה, עמ' א-ב.

²⁴ כתובת-ההקדשה הועתקה ופורסמה על-ידי מאיר נחמד, מאמר חקירה על כתב ארם-צובא, חלב תרצ"ג (1933) וצוטטה על-ידי בן-צבי, כתר התורה, עמ' ח. על-פי נחמד, נמחק המונח קראים פעמיים בכתובת זו והוחלף במלה "חכמים" ו"מבעלי הבינה".

²⁵ כת"י Firk. Hebr. II. B. 17. ראה ביבליוגרפיה ללוחות I-IV. בשלב זה קשה למצוא הוכחה חדשה למידת המקוריות של הקולופון של בן בויאעא בחומש לנינגרד הראשון. כל עוד לא יתאפשר לי לבדוק את כתב-היד, אסתפק במסירת עובדות מספר וחזרה על השאלות שהועלו על-ידי קודמי. מפליאה ביותר העובדה שהקולופון בחומש לנינגרד הראשון איננו קיים עוד. נדהמתי להיווכח שלא נותרו ממנו כמעט עקבות

בכתר ארם-צובא איננו זהה לכתב בחומש לנינגרד הראשון, וכפי הנראה לא אותה יד כתבה את שני הספרים. סביר להניח כי זכות הבכורה שמורה לתנ"ך לנינגרד הראשון, שיש בו קולופון אמתי, בעוד שבכתר ארם-צובא יש רק כתובת-הקדשה²⁶. יותר מכך: אין הוכחה חותכת למסורת הטוענת, כי כתר ארם-צובא הוא התנ"ך המקורי והמוסמך של אהרון בן אשר, שבו השתמש הרמב"ם בהיותו בפוסטאט. אילו הדבר היה נכון, היה הרמב"ם מציין בוודאי כי בן בויאעא הידוע היה סופרו של כתב-היד. יתר על כן: היו יכולים להיות עותקים נוספים של תנ"ך עם מסורה שתוקנו, הוגהו או הועתקו על-ידי אהרון בן אשר, ובאחד מהם עשוי היה הרמב"ם להשתמש כמודל לספרו משנה תורה. זאת ועוד: בספרו הרמב"ם דן רק במסורה הקשורה לדרך כתיבתן הן של פרשות פתוחות וסתומות והן של שירות במגילת התורה, ואינו עוסק באותם חוקים הקשורים לניקוד; ואילו בכתר ארם-צובא נאמר כי אהרון בן אשר ניקד את הספר, אולם לא העתיקו²⁷. ולסיכום: הרמב"ם מתייחס לכתב-יד שהועתק ונבדק על-ידי בן אשר (הוא אינו מזכיר סופר נוסף שהיה שותף להעתקה), ואשר עליו הסתמך כאשר כתב את ספר-התורה שלו, שכנהוג איננו מכיל לא ניקוד ולא טעמים.

בין אם היתה זו משפחה קראית ובין אם לאו, משפחת הסופרים בן אשר שימרה כנראה בידיה, עד למאה העשירית, עותק מדויק ומוגה היטב של תנ"ך מנוקד הכולל מסורה. עדיין

במיקרופילם של כתב-היד, שאך לאחרונה בדקתי אותו בפריס. פרופסור קולט סירט, שבדקה את כתב-היד עצמו לפני זמן לא רב, קובעת כי שתי השורות הראשונות של הקולופון בדפים 240v-241, שנכתבו באותיות גדולות מאוד, אינן קריאות עוד, גם לא תחת תאורה אולטרה-סגולה. ד' חולסון פרסם שורות אלו (קורפוס, מס' 105) שהועתקו אחר כך פעמים מספר, האחרונה שבהן – על-ידי מ' גושן-גוטשטיין, תרביץ, לג, עמ' 149-158. חולסון היה מודע היטב לאפשרויות השונות, כאשר ב-1863 הציע לערוך בדיקה כימית של זיפיו של פירקוביץ (במכתב לווייליאם רייט [William Wright], ראה להלן, הערה 54). האם ידע כי הוא מפרסם קולופון שנכתב בדיו שתעלם? האם הכיר פירקוביץ את הדיו הנעלמת? הוא ידע ללא ספק כיצד להשתמש בסוגי דיו שונים שחקיקו את צבע הדיו של הקולופון ששיפץ. יתר על כן: הוא ביקש מבניו לחתוך את חלקם התחתון של הדפים שהכילו קולופונים, כדי שאלו לא יתגלו לאחר מכירתם לספרייה הקיסרית (ראה דיינרד, משא קרים, עמ' 78). פירקוביץ הכיר ללא ספק את השם בן בויאעא משני מקורות: האחד – כתר-ארם צובא, שראה במו עיניו ומתוכו העתיק את כתובת-ההקדשה, כשהוא משנה את שמו של הסופר, שלמה בן בויאעא, לשלמה בן ירוחם הקראי (ראה גושן-גוטשטיין, תרביץ לג, עמ' 152-153, ששאל אותה שאלה עצמה: האם ייתכן כי פירקוביץ זייף את הקולופון הזה כשהוא מייחסו לבן בויאעא? ודחה את האפשרות מתוך שיקולים הגיוניים מוצקים, אולם לא ידע כי בינתיים נעלם שמו של בן בויאעא מחומש לנינגרד הראשון). המקור הנוסף לשם בן בויאעא שעמד לרשותו של פירקוביץ היה חומש לנינגרד הראשון עצמו, שבו הופיע אפרים בן רבי בויאעא כנוקדן או כמסרן של כתב-היד. היה זה אך טבעי אצל פירקוביץ למחוק את שמו של הסופר ולקבוע במקומו שם של סופר, שכתר ארם-צובא מעיד עליו שהיה קשור ישירות לאהרון בן אשר המפורסם, שאותו חשב פירקוביץ לקראי.

אינני בטוח שזהו הסיפור הנכון על הדרך שבה זייף פירקוביץ את כתב-היד, אולם ראיתי חובה לעצמי להציג את התיאוריה ולו רק כדי להבהיר את ספקותי שיפתרו רק כשאראה את כתב-היד עצמו, או כאשר כימאי יורשה לבדוק את שרידי הדיו.

²⁶ על הפולמוס אודות מקורותיו של כתר ארם-צובא ראה בן צבי, גושן-גוטשטיין ולווינגר במחקרים בכתר ארם-צובא, תש"ך, ואחרים הנוכחים לעיל, הערה 11; וכן גושן-גוטשטיין, תרביץ לג. המתנגדים הם בעיקר דותן ואלוני, כנוצר לעיל, הערה 12.

²⁷ רמב"ם, משנה תורה, הלכות ספר תורה, ח, ד. ראה בעיקר קאסוטו, הארץ; בן צבי, בן אשר, עמ' 4; אלוני, רמב"ם, עמ' 350-352. ואלו דברי הרמב"ם: '... הוא הספר הידוע במצרים ... ועליו היו הכול סומכין לפי שהגיהו בן אשר, ודקדק בו שנים, והגיהו פעמים רבות, כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר שכתבתי כהלכתו' (מגילת ספר תורה שמעולם, כמובן, לא נוקד ולא צונו בו הטעמים). למונח 'כמו שהעתיקו' ראה דותן, ספר דקדוקי הטעמים, עמ' 143-149.

איננו יודעים בוודאות אם אמנם נמצא ברשותנו כיום עותק אמיתי של תנ"ך בן אשר, אך החיפושים אחריו, הן על-ידי יהודים רבניים והן על-ידי קראיים, נמשכים עד היום. המחלוקת בת זמננו בשאלה איזה הוא הטקסט המהימן ביותר של תנ"ך שהועתק על-ידי אהרון בן אשר, הינה השתקפות של חיפוש בן מאות בשנים אחרי טקסט טוב, בדוק ונאמן של התנ"ך, שהחלו בו הסופרים בעת העתיקה.

המחלוקת על טיבו של טקסט מהימן התרחש במזרח הקרוב, בין המאה התשיעית למאה הי"ב. הוויכוח נמשך במאה הי"ט, כשבראש אחת מקבוצות המתווכחים עומד פירקוביץ. העניין המחודש בטקסט הקדום והמהימן של התנ"ך החל למעשה עוד קודם-לכן, בקרב הריפורמטורים הנוצרים שחיפשו את "הטקסט המהימן" (*textus receptus*) היווני והלטיני של הברית החדשה, ולצורך הפולמוס עם היהודים נזקקו ל"טקסט המהימן" של התנ"ך.

הם חיפשו טקסט שיהיה ניתן לשחזר את מקורותיו עד לימיו של משה, שעל-פי המסורת קיבל את התורה כשהיא כבר מכילה את כל הטעמים והניקוד המוכרים לנו כיום. רוב הנוצרים והיהודים במאה הט"ז החשיבו כ"טקסט המהימן" את הטקסט שנערך על-ידי יעקב בן חיים, והודפס, כשהוא כולל את כל סימני הניקוד, על-ידי דניאל בומברג (D. Bomberg) בוונציה ב-1526. במאה הי"ז הביא חוקר העברית מבול, יוהאנס בוקסטורף (Johannes Buxtorf), את המחקר בתחום הניקוד לשיאו, בהאמינו כי מקורם של הסימנים הוא בתקופת המקרא²⁸. במאה הי"ח אספו חוקרי עברית כמו ג' ב' דהרוסי (G. B. De Rossi) בפרמה²⁹ וב' קניקוט (B. Kennicott) באוקספורד³⁰ כתבייד של התנ"ך מכל רחבי העולם להשוות בין הגרסאות השונות של הטקסט העברי ולהסיק מסקנות בתחום זה. במשך המאה הי"ט, עם התפתחותם של המחקר ההיסטוריו-דוקומנטרי והבלשנות ההודו-אירופאית הביקורתית, נתן השימוש בשיטות מדעיות חדשות דחיפה מחודשת לחיפוש אחרי "הטקסט המהימן" של התנ"ך. חקר טקסט המסורה גרם להיווצרותו של פער בין "הביקורת הגבוהה", בעלת האוריינטציה ההיסטורית של י' ולהאוזן (J. Wellhausen), לבין ביקורת הטקסט הבלשנית "הנמוכה" של חוקרים כא' גייגר (A. Geiger), ה' ל' שטראק (H. L. Strack) וכ' ד' גינצבורג (C. D. Ginsburg), או פ' קאהלה (P. Kahle) בימינו-אנו. כל אלה ניסו להבין את ההתפתחות ההדרגתית של טקסט המסורה, באמצעות תהליך של האחדת המסורות השונות. גם בתוך ה"ביקורת הנמוכה" ניתן להבחין בכמה מגמות, שהיותר מסורתיות מביניהן עדיין מנסות למצוא את "הטקסט המהימן" של הקדם-מסורה, שהוא-הוא – לדעתם – "אב-הטיפוס" ל"טקסט התנ"ך" – *muster codex* – כפי שהגדירו פ' דה לגארד (P. de Lagarde)³¹. החוקרים המודרניים ניסו להשתחרר מן החיפוש אחר אב-טיפוס יחיד, קדום, ובמקום זה ניסו להבין את דרך התפתחותן של המסורות בתקופות שונות ובקרב קהילות שונות.

²⁸ הסבר מאיר עיניים על ההיסטוריה של "הטקסט המהימן" (*textus receptus*) במחשבה הנוצרית, ראה גושן-גוטשטיין, כתר ארם-צובא, עמ' 158-162.

²⁹ דהרוסי, אפרטוס, עמ' 3-47.

³⁰ קניקוט, קטלוג המכיל כ-500 כתבייד.

³¹ גייגר, תרגום; שטראק, תנ"ך; גינצבורג, התנ"ך העברי (הודפס בשנייה בניו-יורק, 1966, בתוספת מבוא שנכתב על-ידי צ' מ' אורלינסקי (H. M. Orlinsky); 'The Massoretic Text — A Critical Evaluation'; לגארד, הערות. הסבר ברור וממצה של השוני שחל בגישה לחקר "הטקסט המהימן" ראה ורנברג-מולר (Wernberg-Møller) במבוא להדפסה המחודשת של שטראק, קודקס פטרופוליטנוס (ניו-יורק 1971, עמ' IX-VII).

התעניינותו של פירקוביץ בתנ"ך התפתחה באמצעותו של שלב מדעי-ביקורתי זה, וברור כיום כי התעניינותו לא היתה מדעית, אף לא חסרת-פניות. מטרתו היתה להוכיח שהקראים הגיעו לחצי-האי קרים עם גירוש עשרת השבטים מישראל, וכי מאז המשיכו להתגורר שם ברציפות. הקראים הם אפוא בני ישראל האמתיים המשמרים את המסורת המקראית, בעוד שהיהדות הרבנית הינה ענף בהתפתחות היסטורית זו.³² כדי להוכיח את אמיתות הנחתו, זיף פירקוביץ מספר רב של תעודות היסטוריות, קולופונים ושטר-מכירה, שנרשמו בתוך כתיב-יד מקראיים, וכתב זכרונות מדומים של עצמו; ואגב כך גם הצליח להתעשר. ייתכן שפירקוביץ התחיל את חיפושיו אחר מוצאם של הקראים בקרים, מתוך עניין היסטורי אמתי – כפי שתיאר הרמן שטראק וסוכם בצורה תמציתית על-ידי ורנברג-מולר (Wernberg-Møller):³³

'בתחילת 1839 כתב הנסיך פון וורונצוף (Von Voronzoff), המושל הכללי של אודיסה ונשיאה של האגודה הארכיאולוגית, למושל של סימפּרופול והתעניין מה היה ידוע על ההיסטוריה של הקראים בקוסלוב (אֶפְטוֹרְיָה) שבקרים. כאשר המידע המבוקש איחר להגיע, כי איש לא ידע דבר בנושא, החליטה הקהילה הקראית בקוסלוב לפנות לפירקוביץ, ששימש מנהיגה הדתי באותם ימים, ולבקש ממנו לבקר בבתי-הכנסת ובתי-הקברות היהודיים בקרים כדי למצוא הוכחות כלשהן להתיישבות קראית מוקדמת במקום. פירקוביץ קיבל על עצמו את המשימה בהתלהבות רבה. אין ספק שהיה, לפחות בנעוריו, קראי קנאי שהיה נכון לנקוט כמעט כל אמצעי כדי להוכיח לשלטונות הרוסיים, אם רק התאפשר הדבר, את דבר קיומן הרצוף של קהילות קראיות ברוסיה. את הדברים ממחיש במיוחד מכתב ארוך³⁴ ששלח פירקוביץ בפברואר 1839 לש' באבוביץ (S. Babovich), החכם של קהילת הקראים בקרים, בטרם החל במחקריו הארכיאולוגיים.'

את הסיפור מאמת פירקוביץ בזכרונותיו, שנכתבו בתחילת שנת 1850, אולם פורסמו רק לאחר עשרים שנה, ב-1872, אחרי מותם של הנסיך פון וורונצוף והחכם שמחה באבוביץ. לדעתו של אברהם הרמב"ם³⁵, התעכב הפרסום כדי למנוע בעד השניים מלסתור את האוטוביוגרפיה הבדויה שיצר פירקוביץ לעצמו.

זכרונותיו של פירקוביץ מהווים הקדמה בלבד לספרו, שבו הוא מונה מספר רב של מצבות-קבורה קראיות בקרים, ומצטט את הכתובות שעליהן, כשהראשונה שבהן מתוארכת, למרבה האבסורד, לשנת 6 לספירה³⁶. זיף כתובות נעשה מנהג של קבע אצל פירקוביץ. הוא לא רק בדה כתובות ממצבות-קבורה, אלא גם הוסיף כתובות-מכירה מזויפות לכתיב-יד – כך שייראו מוקדמים יותר ויאששו את הכתובות הבדויות של המצבות – שינה תאריכים בקולופונים ואף יצר קולופונים יש מאין³⁷. מתוך זכרונותיו עולה כי יחד עם החכם

³² ראה ורנברג-מולר, לעיל, עמ' VII-VIII (שמוספר בטעות IX); אלוני, רמב"ם, עמ' 359-364.

³³ שטראק, פירקוביץ, עמ' 16. אני מצטט כאן את הטקסט של ורנברג-מולר, עמ' XIII, הערה 4.

³⁴ שטראק, פירקוביץ, עמ' 17 ואילך, מביא תרגום גרמני למכתב זה.

³⁵ פירקוביץ, אבני זכרון, סעיפים 14-27; הרמב"ם, קרים, עמ' 88; ורנברג-מולר, לעיל, עמ' VII, XIII.

³⁶ פירקוביץ, אבני זכרון, חלק שני, עמ' 1-256.

³⁷ אין טעם למסור כאן דוגמאות לזיופים שביצע פירקוביץ בכתיב-יד. הקטלוג של הרמב"ם ושטראק מכיל הוכחות רבות מסוג זה. אין די בצילומים ובמיקרופילם שהביאו אותי להשערה שמספר הזיופים רב עוד יותר. כדי לאמת הנחה מעין זו יש לבדוק את כתיב-היד עצמם, במטרה להשוות את סגנון הכתב המקורי לזה של הקולופונים. אתיחס לכמה מספקותי תוך כדי תיאור כתיב-היד בפרק ד'.

הקראי שמחה באבוביץ³⁸ ביקר כבר בשנת 1830 בארץ־ישראל, בסוריה, בתורכיה ואולי גם במצרים. הוא מודה כי קנה, או הוציא, ספרים וכתבי־יד מבית־הכנסת הקראיים והרבניים שבמזרח: "... והוצאתי אותם מירושלים בלי חשש על החרם הגדול בסמכי על הכתוב 'כי מציון תצא תורה' וגו' הוצאתים ממחשכי הגניזות לשם שמים החוצה להאיר על הארץ לזכות את הרבים"³⁹. הוא מונה כמה ספרים בשמותיהם, אך איננו מזכיר תנ"ך. אולם אין ספק כי פירקוביץ הגיע לכמה מן הגניזות והוציא מתוכן גם כתבי־יד של התנ"ך. ואמנם, לפי מה שפרסם נחמיה אלוני, ניתן להוכיח כי פירקוביץ בנה את אוספיו בעיקר על־ידי שבזו את הגניזות. הקללה והנידוי הנזכרים בכמה מן התנ"כים מעידים שאלו נלקחו מבית־כנסת. כמה מן התנ"כים שהיו ברשותו, עדיין מכילים את הקללה העתיקה⁴⁰. לא הפרגמונים המוקדמים של התנ"ך, אף לא כתבי־היד האחרים היו יכולים לבוא מגניזות קראיות בקרים, שכן הקראים חיו במקום רק מן המאה הי"ג ואילך⁴¹. תנ"ך לנינגרד, המתוארך לשנת 1009 (Firk. Bibl. II. B. 19a) הוא כתב־היד היחיד שפירקוביץ מודה כי רכש אותו בדמשק. הוא יצר סיפור מופלא כיצד, למרות עייפותו הרבה, הצליח למצוא בבית־הכנסת של צ'ופוט־קלה (Chufut-Kalé) את קודקס פֶּטְרוֹפּוֹלִיטְנוֹס, הכולל את נביאים אחרונים. כתב־יד זה, המתוארך לשנת 916, הוא כתב־היד המוקדם ביותר המכיל את טעמי המקרא והמנוקד על־פי השיטה הבבלית – מעל לשורות. הוא מופתע למצוא כתב־יד מוקדם כל־כך בבית־כנסת הקיים פחות מארבעים שנה: "מן הסתם שהוא לא נפל משמים..." – הוא מכריז⁴². למעשה סביר להניח, כי כתב־היד נכתב בבבל או בטבריה ובוודאי נתגלה בירושלים על־ידי פירקוביץ, שהמציא את סיפור צ'ופוט־קלה כדי להוכיח כי קראים התגוררו במקום כבר במאה העשירית⁴³. הן הרכבי והן שטראק הבחינו בסיפור המוזר על מציאתו של הפֶּטְרוֹפּוֹלִיטְנוֹס, והתייחסו אליו כאשר ב־1876, שנתיים לאחר מותו, תיארו את "תגליתו" של פירקוביץ⁴⁴. ב־1876 פרסם כל אחד בנפרד ספר משלו על זיפיו של פירקוביץ, וזאת לאחר שהשניים, שהיו ידידים קרובים, רבו ולא החליפו עוד דברים ביניהם.

ההוכחה החותכת ביותר לכך שקודקס פטרופוליטנוס לא נתגלה בבית־הכנסת של צ'ופוט־קלה היא העובדה שפירקוביץ לא סיפר את הסיפור המוזר הזה כאשר הכריז לראשונה, ב־1841, על קיומו של ספר נביאים אחרונים מבבל⁴⁵. את הסיפור לא ידע גם אפרים משה פינר (E. M. Pinner), שב־1845 תיאר בקטלוג (הידוע בשם "הפֶּרוֹסֶפֶקטוס של פינר") את 15 מגילות התורה ו־21 הספרים שמכר פירקוביץ בשנת 1844 לאגודה האודיסאית להיסטוריה ולקדמוניות⁴⁶. היתה זו אחת מן העסקות הכספיות הראשונות שביצע פירקוביץ. בשנת 1840 הוא חתם עם נשיא האגודה האודיסאית, בצלאל שטרן,

³⁸ פירקוביץ, אבני זכרון, סעיפים 8–9.

³⁹ פירקוביץ, אבני זכרון, סעיף 9.

⁴⁰ אחת הדוגמאות היא כת"י Firk. Hebr. II. B. 10, שבו הקללה המכוונת כנגד מכירה, קנייה או הרחקתו של כתב־היד מבית־הכנסת חוזרת כמעט כל עשרה דפים. ראה לוח VIII בפרק ד'.

⁴¹ אלוני, רמב"ם, עמ' 359–364. לדרך ביצוע הדברים על־ידי פירקוביץ ראה אבני זכרון, סעיפים 35–39,

44–49.

⁴² פירקוביץ, אבני זכרון, סעיפים 29 ו־33. כתב־היד פורסם על־ידי שטראק. ראה שטראק, קודקס פטרופוליטנוס.

⁴³ אלוני, רמב"ם, עמ' 359–360.

⁴⁴ הרכבי, קרים ושטראק, פירקוביץ.

⁴⁵ בכתב־העת ציון, פרנקפורט דמיין, 1840–1841, עמ' 168 ואילך; שטראקוב, כתב־יד, עמ' 16.

⁴⁶ פינר, פרוספקטוס, מס' 3.

שהיה גם מנהלו של בית-הספר היהודי, על הסכם לרכישתו של אוסף כתבייד עבריים מימי-הביניים.

לפירקוביץ לא היה כל קושי במילוי ההסכם, שכן באותו זמן כבר היה בידו אוסף חשוב ובעל ערך שאותו היה יכול למכור. ערכה הכספי של העסקה אינו ידוע, אולם ידוע בוודאות כי פירקוביץ מכר את אותו האוסף עצמו בשנייה ב-1862, והפעם למדינה הרוסית – כפי שיסופר להלן.

הפרוספקטוס של פינר מ-1845 התקבל בהתלהבות על-ידי החוקרים, ורבים ערכו מסע מיוחד כדי לראות את האוסף. מקוריותם של התאריכים בכמה מכתביהיד עוררה ספקות בלב כמה מן החוקרים, אך התקבלה בהסכמה על-ידי אחרים. תוך זמן קצר הכיר פירקוביץ בחשיבותו של הוויכוח הציבורי מסביב לכתביהיד שלו והחליט להפיק ממנו תועלת, וב-1859, יחד עם חתנו, גבריאל פירקוביץ, הוא הציע את האוסף למכירה לספרייה הציבורית הקיסרית של סנט פטרסבורג. הספרן בקר (Becker) שאל בעצתו של המזרחן הגרמני הנודע, ק' טישנדורף (C. Tischendorf), שהזדמן באותה העת לסנט פטרסבורג. טישנדורף חתם על מכתב התומך ברכישה יחד עם הספרן והמזרחן הרוסי המפורסם ד' חוולסון (D. Chwolson), יהודי מומר ותומך נלהב של פירקוביץ. ב-7 במארס 1862 אישרה ועדה של האקדמיה הקיסרית למדעים את הרכישה, זאת לאחר מיקוח ממושך עם פירקוביץ וחתנו, שטענו כי אוסף אודיסה המפורסם, שעורר את התעניינותה של הספרייה, לא היווה חלק מאוספו של פירקוביץ. רק לאחר שהתברר לפירקוביץ וחתנו כי המכירה לא תצא לפועל ללא כתביהיד של אודיסה, הם הסכימו לצרפם לאוסף. ב-1862 החליטה הממשלה הרוסית לרכוש את אוספו של פירקוביץ בשלימותו, כולל אותו חלק שהיה בידיה של האגודה האודיסאית, תמורת סכום של 25 אלף רובל⁴⁷. סוף-סוף היה בידיה של הספרייה הציבורית הקיסרית אוסף של כתבייד עבריים שהיה ראוי להתגאות בו, כמו ספריות מלכותיות אחרות בבירות אירופה: ברלין, פריס ולונדון. אך פירקוביץ לא שקט על שמרו. הוא החל מיד בצבירת אוסף חדש, וב-1863 הוא שוב היה בדרכו למזרח-התיכון כדי לרכוש כתבייד נוספים מן הגניזות הקראיות והרבניות. בשכם הוא רכש מגילות וספרים שהיוו את האוסף השומרוני שלו. עתה, בהיותו עשיר ומפורסם, היתה הצלחתו גדולה מבעבר. דלתות נפתחו בפניו ועמדו לרשותו מקורות כספיים בלתי-מוגבלים כמעט, שבאמצעותם רכש כל שעלה על רוחו, בידעו כי הפעם יהיה קל יותר למכור את כתביהיד לספרייה הציבורית של סנט פטרסבורג. ואמנם, ב-1870 מכר לספרייה את אוסף כתביהיד השומרוניים שלו.

ב-6 ביוני 1874 (26 במאי, על-פי הלוח הגריגוריאני), בביתו שבצ'פוט-קלה, נפטר פירקוביץ והוא בן 87 שנים. הדבר אירע בעיצומו של משאומתן עם הספרייה הקיסרית על רכישת אוספו השני⁴⁸. בנו שָׁרָיָה הביא את העסקה לסיומה המוצלח, וב-1876 עבר האוצר של משפחת פירקוביץ לידיה של הספרייה הציבורית הקיסרית בסנט פטרסבורג, ובביתו של פירקוביץ בצ'פוט-קלה שבקרים לא נותרו עוד כתבייד. הבית, העומד לצדה של הכְּנֶסֶה, בית-הכנסת הקראי, משמש כיום מוזיאון של הקראים⁴⁹.

⁴⁷ סטרוקובה, כתבייד, עמ' 105-106.

⁴⁸ ואולם על-פי שטראק ב-*Zeitschrift für deutsche lutheranische Theologie*, 1875, p. 520. האוצר הקיסרי אישר את המענק לרכישת האוסף השני בקיץ 1873, לפני מותו של פירקוביץ.

⁴⁹ סטרוקובה, כתבייד, עמ' 106.

בשנות־חיו פרסם פירקוביץ, שנודע בשמו הספרותי "אֶבֶן־דָּשָׁף", ספרים מספר: 'משא ומריבה', שראה אור כבר ב־1834, עוסק במחלוקת שבין הקראים לבין הרבנים; טקסטים לא־ידועים מימיה־ביניים שלוקטו מתוך אוספי כתבי־היד שלו; וספר זכרונותיו השנוי במחלוקת, 'ספר אבני זכרון', שיצא לאור ב־1872 – שנתיים טרם מותו, אם כי נכתב עשרים שנה מוקדם יותר. זכרונות אלו, המשופעים בבדותות ובהזיות דמיוניות ומכילים מעשיות והצטדקויות, מהווים חומר־קריאה מעניין ביותר. הנספח, ובו רשימות של שמות ותאריכים מתוך מצבות קראיות ממקומות שונים, החל מהמאה הראשונה לספירה, מהווה הוכחה סופית לדרך שבה השתמש פירקוביץ במעשי זיוף כדי לחזק את הטענה בדבר קדמוניותו של היישוב הקראי בחצי־האי קרים. חשובות במיוחד עבורו היו אותן כתובות־מצבה ש'אמתו' את השמות והתאריכים בכתובות־המכירה שזיזן בכתבי־היד של התנ"ך שהיו ברשותו.

אין ספק, שחיו של אברהם פירקוביץ היו עשירים ומעניינים. הוא נולד למשפחה קראית בלוצק שבבוהלין, ב־1786; שימש חזן ומורה בבית־הכנסת הקראי בלוצק עד לגיל 32; ב־1818 עזב את לוצק כסוחר נודד, אולם שתיים־עשרה שנים לאחר־מכן כבר היה חבר בגילדת־הסוחרים הראשונה ברוסיה. מסעו הראשון למזרח התקיים בראשית שנות העשרים של המאה ה־19. את כתבי־היד הראשון שלו הוא רכש בירושלים ב־1822, ואז גם נתעורר בו העניין באיסוף כתבי־יד. לאחר־מכן התיישב בקרים ותוך זמן קצר הצטרף למנהיגי הקהילות הקראיות בפולמוס התיאולוגי והפוליטי שניהלו עם היהודים הרבניים. למרות הזיופים וחוסר־הדיוק באשר למקורותיהם של כתבי־היד שאסף, אי־אפשר שלא להעריך את ההתלהבות וההצלחה של איש יחיד שאסף למעלה מ־10,000 כתבי־יד, שאותם הצליח למכור לאחר־מכן לספרייה הציבורית, לשימושו של הקהל הרחב.

באותם ימים היה זה אוסף כתבי־היד העבריים העשיר והגדול ביותר בעולם. ואז היה גם נוח יותר לגישה לחוקרים, בהשוואה לימינו־אנו, כאשר הוא נשמר כמעט כסוד בטחוני. בשנת 1865, זמן קצר אחרי שנרכש האוסף הראשון, נסע החוקר המפורסם אברהם נויבאוואר (A. Neubauer) לסנט פטרסבורג כדי לחקור את כתבי־היד. בשני מאמרים שפרסם לאחר־מכן הוא גילה התלהבות רבה באשר לתוכנם של כתבי־היד, הסכים לקביעה כי מדובר בכתבי־יד מוקדמים, אולם היה מוטרד מאוד באשר למקורותיהם של הכתובות שבכתב־היד⁵⁰. ספקות על מידת מקורותיהם של הכתובות הביע גם שמחה פינסקר (S. Pinsker) כבר בשנת 1845, כאשר חקר כמה כתבי־יד שהיו ברשותה של האגודה האודיסאית⁵¹, וביניהם גם קודקס פטרופוליטנוס. בשנת 1835 הראו פירקוביץ וחתנו לד' חוולסון, תומך נלהב בטענותיו של פירקוביץ, 'העתקים של 700 כתובות של מצבות־קבורה מצ'ופוט־קלה, וכן העתקים של כ־150 כתובות שלוקטו מתוך כתבי־יד שנתגלו על־ידי פירקוביץ'⁵². לחוולסון לא היו ספקות באשר למקורותיהם של 'כתובות־המצבה, שבהן קראנו שמותיהם של רבים, פלוני, אביו או בנו, שהעתיקו, קנו, מכרו או הקדישו לבית־כנסת ספר תנ"ך זה או אחר, או שנכחו בשעת מסירת כתבי־יד לבית־כנסת. וכן כתובות של מצבות־קבורה המשלימות

⁵⁰ שני המאמרים 'Rapports faits à M. le Ministre de l'Instruction publique sur les manuscrits hébreux de la Collection Firkovich', פורסמו באותו כרך של *Journal Asiatique*, Ser. VI, vol. V (1865), עמ' 534–542, 548–558. ראה גם נויבאוואר, פטרסבורג.

⁵¹ פינסקר, הניקוד הבבלי.

⁵² חוולסון, כתובות מצבה, עמ' 2. הציטטות לקוחות מן התרגום של ורנברג־מולר בהקדמה, עמ' VII.

ומאמנות האחת את רעותה⁵³. באופן לא רשמי הביע חוולסון ספקות. במכתב שכתב לויליאם ורייט (William Wright) ביוני 1863 הוא אומר: 'יש לנו רק אמות-מידה יחידות שעל-פיהן אנו יכולים לקבוע האם הכתובות אמתיות אם לאו. אשר לי, אני מאמין כי השאלה תוכרע רק על-ידי כימאי שהוא היחיד היכול לקבוע את גילם המשוער של המגילות או כתבי-היד, והאם הכתובות הן בנות אותו הגיל או שזויפו בעת החדשה וטופלו כך שתקבלנה חזות קדומה'⁵⁴.

גם הוועדה של האקדמיה הקיסרית למדעים, שבראשה עמד א' קוניק (A. Kunik), הביעה ספקות דומים בדיון-וחשבון שפרסמה ב־7 במארכ 1862. ספקותיה מבוססים בעיקר על האחדות המוזרה שבין השמות שעל המצבות לבין אלו שבכתבי-היד⁵⁵. למרות זאת, אישרה הוועדה את הרכישה, בקובעה כי כתבי-היד יהיו אמצעי-עזר חשוב לחוקרי המקרא. ברור כי גם כיום היו יכולים להוות נכס חשוב אילו היתה אליהם גישה לחוקרי מקרא, היסטוריונים של האמנות ופליאוגרפים ואף כימאים, שיחד יהיו יכולים לקבוע את מקומם של כתבי-היד בהיסטוריה של התרבות היהודית הן במזרח והן באירופה.

אוספיו של פירקוביץ כבר אינם כתבי-היד העבריים היחידים בספרייה הציבורית הממלכתית בלנינגרד. בסוף המאה הי"ט נתוסף לספרייה אוסף אנטונין הידוע. אנדרי איוונוביץ קפוסטין (Andrei Ivanovitch Kapustin, 1817–1894), הארכימנדרט אנטונין, רכש את אוסף התנ"כים העבריים שלו יחד עם טקסטים עבריים אחרים בתקופת שהותו בשירות הכנסייה בירושלים ובאיסטנבול. בין 1,200 כתבי-היד באוסף אנטונין, אלו שמספרם Hebr. III משלימים את אוספיו של פירקוביץ, בהיותם לקוחים מתוך גניזות במזרח התיכון⁵⁶. אנטונין מעולם לא היה בקרים ולא התעניין בעתיקות של הקהילות היהודיות שם. כמה אוספים פרטיים נתוספו לספרייה הציבורית הממלכתית אחרי מהפכת אוקטובר ב־1917, ביניהם הארכיונים של הרב שלמה זלמן שניאורסון, מייסדה של תנועת חב"ד ושל משפחתו. בבעלותו של המכון ללימודי המזרח בלנינגרד, שהינו חלק מסניף לנינגרד של האקדמיה למדעים, יש כמה אוספים של כתבי-יד עבריים. החשוב שבהם הוא האוסף של משפחת פירוז הקראית, שהתפרסם בכריכות ובמסמכים הכתובים על נייר⁵⁷. המכון מחזיק גם בכתבי-יד שנתרמו על-ידי אנשים פרטיים. כמה מהם ניתנו לו בסופה של המאה הי"ט, כמו אוספו של ל' פ' פרידלנד, ולאחר-מכן – אוספיהם של ד' חוולסון, ג' פרייטג וק' טישנדרף⁵⁸. אוסף כתבי-היד הפרטי של הברון דוד גינצבורג עבר לרשותה של ספריית לנין במוסקבה⁵⁹.

⁵³ חוולסון, כתובות מצבה, עמ' 41. מצוטט על-ידי ורנברג-מולר, הערה 7.

⁵⁴ התפרסם באנגלית ב־*Journal of Sacred Literature and Biblical Records*, N.S. 4 (1864), p. 473 ff.

מצוטט על-ידי ורנברג-מולר, הקדמה, הערה 7.

⁵⁵ הפרוטוקול הופיע ב־*Zapiski Akademii Nauk*, I (1862), עמ' 255–261, והדו"ח הכללי – באותו מקום (1869) XV, עמ' 252–264. לפרטים נוספים ראה סטרקובה, כתבי-יד, עמ' 106, הערה 19; ורנברג-מולר, הקדמה, הערה 9.

⁵⁶ סטרקובה, כתבי-יד, עמ' 102–103; קאץ, ברית-המועצות, מיקרופילמים שהוזמנו על-ידי קאץ מאוניבר-סיטת ניו-יורק, I, 1957, II, 1958, עמ' VIII. מספר כתבי-היד 'Hebrew Section III' מתייחס למספר הרוסי 'Yevreiskii Otdel III', ראה הרכבי, ספריה ציבורית, עמ' 75–87.

⁵⁷ פוונסקי, פירוז, עמ' 44–58; סטרקובה, כתבי-יד, עמ' 110.

⁵⁸ סטרקובה, כתבי-יד, עמ' 102. כתבי-היד המעטים שנמצאו בספרייה הקיסרית הציבורית בראשית המאה הי"ט, פורסמו. ראה קטלוג הספרייה הקיסרית, כך IV, עמ' 541–546.

⁵⁹ קאץ, ברית-המועצות, I.

אחד־עשר או שנים־עשר אלפי כתיב־היד העבריים שבאוספים של לנינגרד הופכים את העיר לאוצר בלום עבור היסטוריונים המתעניינים בתרבות היהודית בימי־הביניים, על כל ההיבטים והדיסציפלינות שלה. עד היום נעשה רק מעט כדי לקדם את המחקר והפרסום של אוספים חשובים אלו, ועדיין אין עומד לרשות החוקרים קטלוג שלם, ואף לא רשימת מצאי. לא נותר אלא לקוות כי עם הרוח החדשה הנושבת בברית־המועצות תיפתחנה הספריות בפני חוקרים מרחבי העולם, ותהיה זו ראשיתה של תנועה שתזרע אור חדש על ההיסטוריה היהודית.

האוסף הראשון של כתבי־יד עבריים באוסף זה הוא אוסף כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18.

האוסף השני הוא אוסף כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18.

האוסף השלישי הוא אוסף כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18. אוסף זה מכיל כתבי־יד עבריים שכתבם רבנים וסופרים יהודים במאות השנים האחרונות של המאה ה־18.